

Vytautas RINKEVIČIUS

*Vilniaus universitetas***PRŪSŲ KALBOS PIRMINIŲ VARDAŽODŽIŲ MORFEMŲ AKCENTINĖ GALIA****1. Įvadinės pastabos**

1.1. Prūsų kalbai buvęs būdingas laisvasis kirtis, t. y. ji priskirtina kalboms, kuriose žodžių kirčio vietą lemia ne fonetinės ar fonologinės taisyklės, apibrėžiančios kirčiuoto skiemens padėtį žodžio ribų atžvilgiu (pirmas, paskutinis, antras nuo galo skiemuo etc.), o žodį sudarančių *morfemų* akcentinės charakteristikos. Vadinas, norint išsamiai aprašyti šios kalbos kirčiavimo sistemą, būtina atsižvelgti ne tik į fonologinius, bet ir į gramatinius, konkrečiau, morfologinius, kriterijus (plg. Gardė 1968, 97t.). Morfologinės akcentologijos koncepcija jau kurį laiką sėkmingai plėtojama slavų, taip pat lietuvių kirčiavimo tyrėjų darbuose (žr., pvz., Hjelmsov 1936–1937; Gardė 1968, 127–136, 160–165; 1976; Dybo 1981b; Girdenis KD III 237–242; Stundžia 1995 ir kt.). Rimtesnio mėginimo sieti prūsų kalbos kirčiavimo reiškinius su morfemų akcentinėmis savybėmis iki šiol nebūta. Tai, matyt, visų pirma lėmė objektyvios priežastys – tiriamosios medžiagos skurdumas, t. y. patikimų faktų stoka, bei dėl to gresiantis nepakankamas galimų tyrimo išvadų pagrįstumas ir dar nesibaigę ginčai dėl prūsų kalbos akcentografijos, t. y. kirčiuotų skiemenų žymėjimo ar netiesioginio atspindėjimo šaltinių rašyboje (plg. polemiką: Smoczynski 1989, 128–132 vs. Stundžia 1990, 191; Dini 2000, 259t.; taip pat Kortlandt 1974; 2000 vs. Young 1999; Schmalstieg 1976, 236tt.; 2001).

1.2. Šiame straipsnyje siekiama nustatyti prūsų kalbos pirminių (ar paprastųjų), t. y. neišvestinių, vardažodžių morfemų (šaknų bei galūnių) akcentines savybes ir pabandyti šias morfemas suklasifikuoti akcentologiniu požiūriu, o gautus rezultatus palyginti su kitų kalbų, pirmiausia lietuvių, duomenimis. Kirčiuotu žodžio skiemenu tradiciškai bus laikomas skiemuo, kurio pagrindą sudarantis ilgasis balsis ar poziciškai pailgėjęs cirkumfleksinio diftongo pirmasis sandas III katekizmo rašyboje žymimas raide su brūkšneliu (taip pat raidžių junginių *ij* garso *ī* atveju) (plg. Fortunatov 1895). Atskirais atvejais apie kirčiuotą skiemenį gali būti sprendžiama ir iš kitų rašybos niuansų, pvz., balsių (raidžių) dvigubavimo (*pallapsaey* K I, K II; *wosee* E), raidžių painiojimo nekirčiuotame skiemenyje (*wijrimans* : *wirdemmans* :

malnijkikamans), taip pat sistemingo brūkšnelio nebuvimo III katekizmo žodžiuose, kurių kirčio spėjamame kirčiuotame skiemenyje rašyba negali atspindėti, nes to skiemens pagrindą sudaro, pvz., trumpasis balsis, negalintis būti pažymėtas brūkšneliu, arba akūtinis diftongas, kurio antruoju dėmeniu eina sonantai *r*, *n*, taip pat niekada nežymimi brūkšneliu, ar balsiai *i*, *u*, kurie galbūt net nebuvo pastebimai fonetiškai pailgėję ir brūkšneliu pažymėti vos keletu atvejų (pvz., *kaūlins*, *aīnan* 1x [greta *ainan* 19x]) (plg. Girdeņis KD I 320t.). Geminata laikoma ne kirčio, o, kaip ir to meto vokiečių kalbos rašyboje, prieš ją esančio balsio trumpumo ženklu (plg. Schmalstieg 1974, 25; kitaip – Trautmann 1910, 196; Van Wijk 1918, 101; Rysiewicz 1956; Kortlandt 1974, 25; Smoczyński 1989, 132).

1.3. Nustatant kiekvienos konkrečios morfemos savybes, atsižvelgiama į *visus* III katekizme (atskiris atvejais ir kituose šaltiniuose) užfiksuotus jos pavartojimo atvejus, atsirinktus naudojantis susidaryta prūsų kalbos leksikos kompiuterine duomenų baze, leidžiančia rūšiuoti visus paliudytus ar rekonstruojamus iš kitų darybos grandžių prūsų kalbos žodžius pagal pasirinktus kriterijus (brūkšnelio buvimą / nebuvimą, pavartojimo šaltinį, žodžio gramatinės charakteristikas: kalbos dalį, fleksinę klasę, kaitybės ar darybos požymius etc.).

2. Morfemų akcentinė galia

2.1. Įprasta prūsų kalbos vardažodžius skirstyti į baritoninius ir oksitoninius, ar tiksliau – mobiliuosius (plg. Illič-Svityč 1963, 88). Šiame straipsnyje vardažodžius skirstyti akcentologiniu požiūriu bus stengiamasi ne tiek lyginant pavienių žodžių ar atskirų jų formų kirčiavimą su atitinkamų žodžių ar formų kirčiavimu kitose giminiškose kalbose, kaip dažnai elgtasi ankstesniuose tyrimuose (plg., pvz., Fortunatov 1895, 271tt.), kiek ieškant tokios akcentinės klasifikacijos kriterijų visų pirma pačioje prūsų kalbos kirčiavimo sistemoje, daugiau ar mažiau patikimai atspindimoje šaltinių rašybos; kitų kalbų duomenys, sutampantys arba ne su prūsų kalbos duomenimis, pasitelkiami tik kaip papildomas argumentas. Pirminių vardažodžių priklausymas vienam ar kitam kirčiavimo tipui yra nemotyvuotas, jo nelemia jokia iš sinchroninės kalbos sistemos išplaukianti informacija (pvz., žodį sudarančių morfemų tipas, fonologinė sandara ar pan.). Ši savybė V. Dybo yra vadinama „pirmuoju“, arba tradiciniu, akcentinės paradigmos parinkimo principu (žr. Dybo 1981a, 66; 1981b, 11). Žodžiai esti iš prigimties arba pastovaus, arba kilnojamojo kirčiavimo – kiekvienu konkrečiu atveju tai priklauso nuo vardažodžio šakninės morfemos savybės, kurią P. Garde'as pavadino akcentine galia (pranc. *la force accentuelle*, Garde 1968, 128), o vėliau – tiesiog kirčiavimu, arba akcentuacija (pranc.

accentuation, Garde 1980, 120t.; plg. Lehfeldt 1983, 103). Pagal prigimtinę akcentinę galią šaknines morfemas galima skirstyti į stipriašias ir silpnąsias. Akcentiškai stipriosios bei silpnosios morfemos atitiktų vėlyvosios Garde'o teorijos „kirčiuotas“, ar „akcentuotas“ (*morphèmes accentués*), ir „nekirčiuotas“, ar „neakcentuotas“ (*morphèmes inaccentués*), morfemas. Siekiant išvengti painiavos, kurią galėtų sukelti tokia lietuvių kalbai nepatogi sąvokų „kirčiuotas“ bei „kirčiavimas“ vartoseną (plg. Stundžia 1995, 5), šiame straipsnyje bus vartojamas akcentinės galios terminas, o atitinkamos morfemos vadinamos stipriosiomis ar silpnosiomis (kaip jau yra įprasta lietuvių bei slavų akcentologijos darbuose, plg. Garde 1968, 165; 1976, 19, 34–50; Girdenis KD III 237t.; Stundžia 1995, 5). Stipriosios, t. y. pastovaus kirčiavimo žodžių, šaknys gauna kirtį visose kaitomo vardažodžio formose (plg. *wijrs, wijran, wijrai, wijrimans, wīrans*); silpnosios, t. y. mobilaus kirčiavimo žodžių, – tik pozicijoje prieš silpnąsias (žr. toliau) galūnes (plg. *mērgan*, bet *mergūmans*).

2.2. Kiekvienos konkrečios linksniuojamojo žodžio formos kirčiavimą lemia žodžio šaknies ir tos formos afikso, t. y. galūnės, akcentinės galios kombinacija. Galūnės taip pat būna dvejopos: stipriosios arba silpnosios. Silpnosios yra tos, kurios niekuomet nebūna kirčiuojamos; stipriosios – kurios gauna kirtį, jei žodyje eina po silpnųjų šaknų (kamienų) (plg. Garde 1968, 165; 1976, 19, 30–34; Girdenis KD III 238; Stundžia 1995, 5). Taigi formos su stipriosiomis galūnėmis yra patikimiausias būdas nustatyti žodžio akcentinei paradigmai (kirčiavimo tipui): baritonų jos esti nekirčiuotos, oksitonų (mobiliojo kirčiavimo žodžių) – kirčiuotos. Deja, realiai tekste toli gražu ne kiekvieno žodžio yra paliudytos tokios formos, o ir tos ne visada būna „sukirčiuotos“, t. y. pažymėtos brūkšneliu ar kaip nors kitaip atspindinčios kirčio vietą žodyje. Tai apsunkina ne tik konkrečių žodžių akcentinių paradigmų, bet ir kai kurių galūnių akcentinės galios nustatymą.

3. Stipriosios vs. silpnosios galūnės

3.1. Akcentiškai stipriosiomis, t. y. bent viename žodyje kirčiuotomis, daugiau ar mažiau patikimai galima laikyti šias prūsų kalbos vardažodžio linksnių galūnes:

– *ā* kamieno nom. sg. *-ā, -ū*: pvz., *mensā, twaiā, gallū*; plg. baritonus iš Elbingo žodynėlio: *spoayno, dongo*; dar plg. derivatus *spīgsnā, etwerpsnā* : *enteikūsna*. Tokia pati akcentinė galia būdinga ir atitinkamoms lietuvių kalbos galūnėms, plg. *galvā* : *jūra*. Neaišku, ar šios formos galūnės variantas *-ai* irgi galėjo būti kirčiuotas: visais K III pavartotais atvejais brūkšnelis būna arba viename iš šaknies (kamieno) skiemenų (*kērmeniskai īdai, īstai* [gal nom. pl.?], *perdāsai, poklūsmai* [ko gero, klaida: turė-

tų būti *poklusmai*], *schlūsniakai*), arba (taip pat ir galimų kilnojamojo kirčiavimo žodžių atvejais) jo nebūna išvis (*mensai* [plg. *mensā*], *aucktimmisikai* [plg. *aucktimmiskū*], *swintai*, *cixtisnai* [plg. *cixtisnā*, jei ne klaida], *deiwtuskai* [plg. *deiwūtisku*]). Net ir pripažįstant W. Schmalstiego tezę, kad šios galūnės raidė *i* težymi balsio *a* ilgumą (Schmalstieg 1974, 14), negalima teigti, kad toks ilgumas atspindi ir žodžio kirčiuotą skiemenį, kaip kad yra brūkšnelio atveju;

– *ē* kamieno nom. sg. *-ē, -i*: plg. *semnē* : *kīrki*; nekirčiuota galūnė *-ē* virsta *-i*, taigi galima manyti, kad užrašymai *kurpi*, *teisi* irgi atspindi formas su kirčiu šaknyje; dar plg. E *wosee* : *mealde*, *peempe* ir lie. *aikštē* : *gėrvė*; galūnės varianto *-ei* atžvilgiu padėtis analogiška *ā* kamieno nom. sg. galūnės varianto *-ai* atvejui: iš dviejų užfiksuotų pavyzdžių (*giwei*, *peisālei*) negalima spręsti, ar galūnė galėjusi gauti kirtį;

– *a* kamieno nom. pl. *-ai*: plg. *pallapsaey* (K I, K II) (vienintelis kirčiuotos galūnės atvejis; tiesa, išvestiniame žodyje) : *wijrai*, *rūkai*; plg. lie. *langā* : *výrai*;

– įvardžių ir būdvardžių dat. sg. masc. *-āsmu*: pvz., *maiāsmu* (2x), *twaiāsmu* (3x) (šalia *twaiā*) (bet *twaismu* 1x), *swaiāsmu*;

– *ā* kamieno dat. pl. *-āmans* (*-ūmans*): pvz., *gennāmans*, *mergūmans*, *widdewūmans*; dėl santykiškai mažo daugiskaitos datyvo dažnumo tekste nėra paliudyta nė vienos šio linksnio baritoninės formos su kirčiu šaknyje;

– *a* kamieno dat. pl. *-amans*: pvz., *wijrimans*, *wirdemmans*, *uremmans* (pastaraisiais dviem atvejais kirtį ne galūnėje, tiksliau – ne pirmajame galūnės skiemenyje, atspindi redukuoto nekirčiuoto trumpojo *a* žymėjimas tekste raide *e*), gal netgi *cixtiānimans* (jei tai ne *īa* kamieno žodis, plg. *a* kamieno formas *cixtīanai*, *cixtiānans*, dėl galūnės formos plg. *wijrimans* : *wijrai*, *wīrans*); dar plg. išvestinius *malnijikamans*, *auschautenīkamans*. Kadangi galūnės pirmojo skiemens balsis *a* trumpas, t. y. negali būti pažymėtas brūkšneliu, III katekizmo rašyba iš principo negali atspindėti atvejų, kuriuose ši galūnė būtų kirčiuota. Toks atvejis, pavyzdžiui, galėtų būti forma *waikammans* – vienintelė *a* kamieno dat. pl. forma, kurios kirčiavimo neišduoda rašyba. Lietuvių kalbos atitikmuo *vaikas*, kaip žinome, irgi yra kilnojamojo kirčiavimo žodis.

Manytina, kad ir kitų kamienų dat. pl. galūnės buvo stipriosios, t. y. gaudavusios kirtį mobiliojo kirčiavimo tipo žodžių paradigmoje, tačiau dėl pavyzdžių stokos negalima to patikimai argumentuoti. Be minėtų pavyzdžių, dar plg. *īa* kamieno vardažodžius: *cixtiānimans* (jei ne *a* kamieno žodis, žr. prieš tai) bei priesaginį *druwīngimans* – abiejų galūnės nekirčiuotos. Visų kamienų daugiskaitos datyvo galūnės yra stipriosios ir lietuvių kalboje (pvz., *výrams* : *langáms*; *jūroms* : *galvóms*; *gėrvėms* : *aikštėms*; *krósnims* : *širdīms*; *tuřgums* : *sūnūms* etc.), taip pat rekonstruojamoje slavų prokalbės kirčiavimo sistemoje (žr. Stang 1957; Garde 1976, 30t.; Dybo

1981b, 26tt.). Atskiras klausimas – kuris tokių senų dviskiemenių galūnių skiemuo būdavo kirčiuotas kiekvienoje iš šių atskirų kalbų kirčiavimo sistemų. Visų senosios lietuvių kalbos balsinių kamienų vardažodžių dat. pl. galūnių *-amus*, *-omus*, (*-ėmus*), *-imus*, *-umus*, remiantis kirčiuotų Daukšos tekstų duomenimis, taip pat atsižvelgiant į dabartinės kalbos redukuotų galūnių akūtinę priegaidę, buvo kirčiuojamas pirmasis dėmuo (t. y. senasis kamiengalio balsis), pvz., DP *darbâmus*, *wergâmus*, *tarnâmus*; *maldômus*; *wagîmus*; *funûmus*, nors, J. Kazlausko spėjimu, anksčiau galėjęs būti kirčiuojamas ir paskutinis tokių formų skiemuo, o į priešpaskutinį skiemenį kirtis atitrauktas išgalint koloniniam visų paradigmos formų kirčiavimui (K a z l a u s k a s RR I 167t.); vis dėlto jokių galinio skiemens kirčio relikto kalboje neužfiksuota. Praslavų kirčiavimo sistemoje pirmasis dat. pl. galūnės skiemuo neabejotinai kirčiuojamas tik *ā* kamieno vardažodžių paradigmoje, pvz., **golvāmz* (plg. loc. pl. **golvāxz*, nors abiejų šių formų kirtis gali būti laikomas apibendrintu pagal *golvá* etc., plg. kaš. *gluovamí*, G a r d e 1976, 30t.). Tuo tarpu (ide.) *o* kamieno dat. pl. galūnės kirtis, remiantis fonetiniais dėsniais, galėjęs būti tiek pirmame, tiek antrame galūnės skiemenyje, tačiau struktūriniu požiūriu patikimiau yra rekonstruoti paskutinio dat. pl. formos skiemens kirtį, t. y. **zq̄bom̄* (kaip ir loc. pl. **zq̄bēx̄*) (S t a n g 1957, 63, 75; plg. D y b o 1981b, 26t.). Kad ir kaip būtų, prūsų kalbos *ā* kamieno dat. pl. galūnės taip pat kirčiuotas pirmasis dėmuo. Kuris skiemuo galėjo būti kirčiuotas *a* kamieno galūnėje, remiantis vos vienu tokios (galbūt) kirčiuotos galūnės atveju *waikammans*, pasakyti negalima.

3.2. Silpnosioms, t. y. niekuomet nekirčiuotoms, galūnėms, remiantis III katekizmo duomenimis, galima būtų priskirti visų kamienų acc. sg. galūnes, plg. *wijran*, *soūnon*, *mērgan*, *skijstan*, *kīrkin* etc.; vienaskaitos akuzatyvas yra vienas iš dažniausiai tekste vartojamų linksnių, tačiau nė sykio neužfiksuota forma su kirčiu galūnėje, nors brūkšnelis dvigarsiuose *-an*, *-in* etc. iš principo įmanomas. Vienintelis atvejis *sen isspresnān* (yra ir *isspresnan*) greičiausiai laikytinas klaida ir skaitytinas *isspresnan* (plg. E n d z e l i n s DI IV2, 229; M a ž i u l i s PKEŽ II 46). Niekuomet nekirčiuojamos ir atitinkamos lietuvių kalbos galūnės (plg. lie. *výrq* : *lángq* etc.).

Galbūt silpnosios buvusios visų kamienų acc. pl. galūnės: *wīrans*, *dīlans*, *gīrkans*, *malnijkans*, *rūkans*, *tāwans*, *rānkans*, *kaūlins*, *swīrins*; adj. *gijwans* (*geīwans*) etc.; plg. lie. *výrus* : *lángus* etc. Vis dėlto būtina pastebėti, kad jei šios galūnės, remiantis lietuvių kalbos duomenimis, buvusios akūtinės, jų galimo kirčio rašyba paprasčiausiai neatspindėtų, kadangi ant akūtinių VR tipo junginių brūkšnelis nėra dedamas. Galima būtų spėti, kad acc. pl. galūnė buvo kirčiuojama, pvz., spėjamuose kilnojamojo kirčio daiktavardžiuose *gennans*, *gannans* (plg. dat. sg. *gennāmans*), *ackins* (plg. giminiškus lietuvių ir slavų kalbų kilnojamojo kirčio žodžius: lie. *ak̄s* 4, r. *óko*,

ovėū), tačiau neužmirština ir tai, kad abiejų šių žodžių šaknų kirtis taip pat negali būti atspindimas rašybos, nes abiejų šaknų balsiai trumpieji. Bent jau žodžių *gijwans*, *swīrins*, kurie irgi gali būti kilnojamojo kirčiavimo (plg. lie. *gývas* 3, DP *giwiémus* etc., la. *dzívs*, r. *жувóу* a. p. c [plg. Dybo 1981b, 25], s. i. *jīvāḥ*; lie. *žvėris* 3, la. *zvėrs* r. *zvėru*, *zvėpėu* a. p. c [plg. Dybo 1981b, 25], gr. *θήρ*, *θηρός*) ir kurių šaknies balsis ilgas, taigi galintis būti žymimas raide su brūkšneliu, acc. pl. forma kirčiuota šaknyje (plg. Iliič-Svitýč 1963, 88).

Senoji *a* kamieno nom. sg. galūnė **-as* tik būdama nekirčiuota galėjo būti redukuota į *-s* (*wijrs*, *waix*); synchroniniu požiūriu ši galūnė ir negali būti kirčiuota, nes joje nėra balsio.

3.3. Likusių galūnių akcentinio statuso nustatymą apsunkina pernelyg mažas paliudytų, o juo labiau „sukirčiuotų“, formų skaičius tekste.

3.3.1. Kaip ir lietuvių kalboje, greičiausiai niekuomet kirčio negaudavo ir *ā*, *ē*, *i*, (*u*) kamienų nom. pl. galūnės *-ās* (> *-as*), *-ēs* (> **-is*), *-īs* (> *-is*), nors III katekizmo pavyzdžių šiam teiginiui pagrįsti neužtenka: vienintelis patikimas, t. y. su kirčio vietą signalizuojančiu balsio ilgumu, pavyzdys yra *ā* kamieno adj. fem. *mijlas*, dar plg. *madlas*. Su didelėm išlygom dar galima priskirti *mensas* (kontekste *ains mensas* III 101₂₄) (Endzelīns DI IV 2, 259), *lāiskas* (Mažiulis PKEŽ III 28). *i* kamieno pavyzdys būtų *ackis*, neginčijamų *ē* kamieno pavyzdžių nėra: vienintelė forma *kīrkis* (III 131₁₆ – acc. pl. vietoje) gali būti ir spausdinimo klaida; forma *ginnis* (2x) gali būti tiek *i*, tiek *ē* kamieno.

3.3.2. Silpnosios gal buvo visų kamienų dat. sg. galūnės, plg. *grīku*, *malnīku*, *sīru*, *klausīweniki*, *prēisiki*, *piru*, *waldniku*, *alkīnisquai*, *prabutskai*, *senditmai*, *kraewiey* (K II, plg. Mažiulis PKEŽ II 263), *-packai* (kontekste *senpackai*), *nautei*, plg. lie. *výrui* : *lāngui*, *jūrui* : *gālvai* etc.

3.3.3. Lietuvių (taip pat ir praslavų) kalboje visų kamienų daugiskaitos genityvo galūnė yra stiprioji, t. y. gauna kirtį kilnojamojo kirčio akcentinėje paradigmoje. Kad taip būtų buvę ir prūsų kalboje, įrodyti duomenų neužtenka. Nėra paliudyta nė vieno atvejo su brūkšneliu galūnėje: formos su brūkšneliu šaknyje *grīkan*, *nidruwīngin* – aiškūs baritonai, plg. nom. pl. *grīkai*, *nidruwīngi* (skaitytinas *nidruwīngei*). Žodžio *dijlan* baritonezė rodo šaknyje kirčiuotas priesaginis vedinys *dīlnikans* (plg. žodį *grīkenix* – vedinį iš baritono *grīkai* [žr. § 4.1.], greta *auschautenīkamans*, galbūt padaryto iš mobiliojo kirčiavimo pamatinio daiktavardžio *āuschautins*). Galūninio kirčio nerodo ir užrašymai *smūni* (skaitytina *smūnin*). Formų *swintan*, *wirdan* rašyba kirčio vietos visai neatspindi.

3.3.4. Panaši situacija ir vienaskaitos genityvo atveju. Išskyrus užrašymą *noseilīs*, tradiciškai taisomą į *noseilis* (Endzelīns DI IV 2, 268; Mažiulis PKEŽ III

197t.), III katekizme daugiau nėra nė vieno atvejo su brūkšneliu galūnės skiemenyje. Tuo remdamasis V. Mažiulis daro išvadą, kad „prūsų kat-muose visų linksniavimų gen. sg. fleksijos buvo nekirčiuotos“ (Mažiulis 2004, 53). Tai visų pirma esą liudija toks oksitoninis (kilnojamojo kirčio) žodis kaip *ālgas* (2x), plg. lie. *algà*, *algōs*, o gal ir senuosius oksitonus s. i. *argháh*, gr. *αλφῆ*. Nesant paliudytų šio žodžio formų su neabejotinai stipriosiomis galūnėmis, neįmanoma nustatyti jo šaknies akcentinės galios, kadangi kitų kalbų duomenys patys savaime negali būti pakankamas argumentas, o žodžio baritonezė gali būti ir prūsų kalbos naujadaras. Tokių žodžių kaip *teisis*, *kīrkis* baritoniškumą liudija nom. sg. *teisi*, *kīrki*. Apie neabejotino kilnojamojo kirčiavimo žodžio gen. sg. *gennas* (plg. dat. pl. *gennāmans*) kirčio vietą iš rašybos spręsti negalime. Nei galūnės, nei šaknies akcentinių savybių neatspindi užrašymai *prusnas*, *spagtas*, *crixtisnas*, *potaukinsnas*, *schlusisnas*. Formose *engraudīsnas*, *perstallīsnas* (*ā* kamienas), *gijwis*, *pērgimnis*, *prēigimnis* (*ē* kamienas?, plg. Mažiulis PKEŽ III 350) šaknies (kamieno) kirtis gali būti nulemtas ir žodžių priklausymo baritoniniam kirčiavimo tipui. Tai, kad bent jau *ā* kamieno gen. sg. galūnė buvo nekirčiuojama mobiliųjų vardažodžių paradigmoje, geriausiai atveju galėtų rodyti tokie vienetiniai atvejai kaip užrašymas *menses* (K II) (greta *mensas* K III, plg. nom. sg. *mensā*) ir *ā > ū* dėsnio neveikimas formoje *galwasdellīks* (jei tai iš tiesų žodžių junginys, o ne sudurtinis žodis [tegu ir kalkė], turįs vieną fonologinį kirtį antrajame komponente) (plg. nom. sg. *gallū*) (žr. Mažiulis 2004, 44). Plg. dar *a* kamieno vardažodžius su brūkšneliu: *bītas*, *gīwas*, *grīkas* (greta nom. pl. *grīkai*), *malnijkas* (greta nom. pl. *malnijkai*), *sīras*, *soūnas*, *swītas*, *tāwas*. Nė vienas iš jų negali būti laikomas neabejotinu oksitonu. Kirčio vietos nesignalizuoja užrašymai *buttas*, *deicktas*, *labbas*, *pickullas*, *undas*, kurių dalis galėtų būti ir nebaritonai (plg. lie. *dāiktas* 3, la. *daīkts*; lie. *vanduō* 3^a [greta DP *wándū* 1], la. *ūdens*). Dėl formos *deīwas* žr. dar § 4.5. Laikantis tradicinės nuomonės apie *a* kamieno gen. sg. galūnės kilmę, reiktų pripažinti, kad ši galūnė bent jau dalyje žodžių galėjusi būti kirčiuota, priešingu atveju ji būtų sutrumpėjusi, plg. nom. sg. galūnę *-s*. Taigi teigti, kad *visų* kamienų gen. sg. galūnės prūsų kalboje buvusios niekuomet nekirčiuotos, yra kiek per drąsu. Negalima šia nuomone ir grįsti teiginio, jog vienintelės K III paliudytos *C* kamieno formos *kermenes* galūnė yra nekirčiuota (plg. Mažiulis 2004, 53). Atvirkščiai, brūkšnelio nebuvimas pirmajame skiemenyje penkiskart pavartotoje formoje gen. sg. *kermenes* greta nom. sg. *kērmens* (2x), acc. sg. *kērmenen*, *kērmenan*, *kērmnen* (bet taip pat ir *kermenen* [1x], *kermnen* [1x]) gali kaip tik rodyti kirčio nebuvimą skiemenyje *ker-*. O kirtis trumpame gen. sg. galūnės skiemenyje, suprantama, negalėjo būti atspindėtas grafiškai. Tad nebūtina

atmesti ir tradicinės hipotezės apie šios galūnės archajišką kilmę, remiantis tuo, kad nekirčiuota ji būtų sutrumpėjusi.

3.3.5. Dėl *i* ir *u* kamienų reliktinio pobūdžio katekizmų šnektose beveik nieko negalima pasakyti apie šių kamienų galūnių akcentines savybes.

4. Stipriosios vs. silpnosios šaknys

4.1. Remiantis tuo, kas išdėstyta, galima konstatuoti tokius III prūsų kalbos katekizmo pastovaus kirčiavimo (t. y. stipriųjų šaknų) neišvestinius vardažodžius, kurių šaknų akcentinę galią atspindi nekirčiuotos stipriosios galūnės:

a kamienas:

- nom. pl. *grīkai* (plg. lie. slavizmą *griėkas* 2 [bet taip pat ir 4]);
- nom. pl. *kaulei* (plg. lie. *káulas* 1 [tarmėse ir 3], la. *kaūls*);
- nom. pl. *cixtianai*, dat. pl. *cixtiānimans*;
- nom. pl. *rūkai*;
- *wijrs*, nom. pl. *wijrai*, dat. pl. *wijrimans* (plg. lie. *výras* 1, la. *vīrs*);
- *urs*, dat. pl. *uremmans*;
- *wīrds*, dat. pl. *wirdemmans* (bet plg. lie. *vařdas* 4) (pastarieji du žodžiai laikytini baritonais tik tuo atveju, jei manome, kad *a* kamieno dat. pl. galūnė *-amans*, kaip ir lietuvių kalboje, mobiliojo kirčiavimo žodžiuose kirčiuojama pirmajame skiemenyje, t. y. taip pat kaip ir *ā* kamieno galūnė *-āmans* [žr. § 3.1.]);

ē kamienas:

- nom. sg. *kīrki* (plg. lie. germanizmą *kīrkė* 1), *kurpi*, (plg. lie. *kūrpė* 1), *mūti* (plg. la. *māte*), *rīki*, *tapali*, *teisi* (pastarasis gal galūnės vedinys); taip pat greičiausiai vietoj acc. sg. pavartotą *kaāubri* (skaitytinas **kāubri*), *strigli*;

4.2. Kilnojamojo kirčiavimo (silpnųjų šaknų) žodžiai (su kirčiuotomis stipriosiomis galūnėmis):

ā kamienas:

- nom. sg. *gallū* (plg. lie. *galvā* 3, la. *gālvā*, r. *золова́, золово́у* [a. p. c, S t a n g 1957, 62]);
- dat. pl. *gennāmans* (bet plg. slavų galūninio kirčio [a. p. b], t. y. senąjį baritoną r. *женá, женý*, S t a n g 1957, 60; s. i. *jāniņ*);
- nom. sg. *mensā* (plg. lie. *mēsā* 4 – skolinys, o gal ir veldinys, fonetiškai perdirbtas pagal slavišką pavyzdį [plg. F r a e n k e l 442]; r. *мясо, мя́са*, s. i. *māmsám*);
- nom. sg. *mergu*, dat. pl. *mergūmans* (plg. lie. *mergā* 4);
- nom. sg. *widdewū*, dat. pl. *widdewūmans* (bet plg. r. *вдова́, вдово́й* [a. p. b, D y - b o 1981b, 20], s. i. barionas *vidhāvā*);

ē kamienas:

– nom. sg. *semmē* [plg. r. *земля, зéмлю*; bet lie. *žėmė* 2, nors Daukšos *žemiškám*, jei ne spaudos klaida (plg. Skardžius RR V 195), galėtų atspindėti ir kilnojamojo kirčio pamatinį daiktavardį].

Jei užrašymas gen. sg. *kermenės* atspindi kirtį galūnėje (plg. § 3.3.4.), šis *C* kamieno žodis irgi galėtų būti kilnojamojo kirčiavimo.

4.3. Tai, kad dėl pavyzdžių stygiaus neįmanoma atsekti neginčijamų *a* kamieno kilnojamojo ir *ā* kamieno pastovaus kirčiavimo pirminių vardažodžių, nereiškia, jog tokių prūsų kalboje nebūta išvis. Kad abu kirčiavimo tipai buvo būdingi tiek *a*, tiek *ā* kamienams, rodo, pvz., išvestinių vardažodžių formos: *etwerpsnā* : *enteikūsna*, *pal-lapsaey* (K I, K II) : *malnijikai*. Kaip minėta, mobilaus kirčiavimo galėtų būti žodis *waix*, nom. pl. *waikui*, *waikai*, dat. pl. *waikammans*.

4.4. Nesinori oksitonu vadinti *ija* kamieno žodžio *rikijis* (plg. Mažiulis 2004, 46). Parašymas (20x!) *rikijis* su *-ij-* ir netgi *rikeis* (1x), tačiau nė sykio *°rikīs* ar bent *°rikis* (turimas omenyje tik III katekizmas) (plg. *wijrs* : *wīrans*) greičiausiai atspindi ne pr. **rikīs*, o (tiek fonologinį, tiek fonetinį) **rikjīs* (< **rikijas*), plg. kitas šio žodžio formas su *-ij-*: gen. sg. *rikijas*, acc. sg. *rikijan*, *rickijan*, acc. pl. *rikijans*; taip pat vedinius *rikijiskai* : *aucktairikijiskan* (su redukuotu priesagos balsiu). Net jei nom. sg. formoje iš tiesų būtų buvęs tariamas balsis *ī*, šisai *ī* vis tiek būtų priskirtinas šakniai (kamienui), bet ne galūnei, o pati šaknis **rikī-* tebutų tik **rikij-* alomorfais (pozicijoje prieš priebalsinę galūnę). T. y. šis žodis būtų panašesnis ne į lie. *arkl-ỹs*, bet į lie. *galvį-as* tipo žodžius, tik su redukuota prūsų nom. sg. *a* kamieno galūne, iš kurios žodžio akcentinės paradigmos nustatyti negalima. Teoriškai tai galėtų būti tiek pastovaus, tiek kilnojamojo kirčio daiktavardis, plg. vienodai įmanomas formas su neabejotinai stipriosiomis galūnėmis (žr. § 3. 1.): nom. pl. **rikijai* : **rikijài*; dat. pl. **rikijamans* : **rikijàmans*.

4.5. Jau seniai pastebėtas faktas, kad ant kai kurių žodžių III katekizme brūkšnelis niekada nebūna dedamas, pavyzdžiui, ant 48 kartus pavartotos gen. sg. formos *deiwās* ar 30 kartų paliudyto acc. sg. *deiwān* brūkšnelis neuždėtas nė vieno karto, dar plg. nom. sg. *deiws* (7x – iš jų 4 vokatyvo reikšme), *deiwās* (1x), voc. sg. *deiwe* (2x), *deiwa* (2x), acc. pl. *deiwāns* (1x). Lygiai taip brūkšnelio nėra ir ant acc. sg. *deinan* (8x), acc. pl. *deināns* (1x). Jei abiejų žodžių šaknies priegaidė cirkumfleksinė (plg. lie. *diėvas*, *diėna*), brūkšnelio nebuvimas bent jau akuzatyvo formose iš tiesų stebina. F. Fortunatovas, prie šių žodžių pridurdamas dar kitus, ne taip gausiai paliudytus, spėjamus cirkumfleksinius žodžius, pvz., *dāngon*, *dāngan* (plg. lie. *dañgu*), *swintan*, *swints* (plg. lie. *šveñtas*), *waikan*, *waix* (plg. lie. *vaikas*), *wargan*, *wargs* (plg. lie. *vařgas*), *wirdan*, *wirds* (tik 1x *wīrds*) (plg. lie. *vařdas*), bei spėjamus akūtinčius

deickton, deicton, deicktan, deickton, gen. sg. *deicktas* (plg. lie. *dáiktas*), *ains, ainan* (tik 1x *ainan*) (plg. lie. *vienas*), *mano*, kad tokia rašyba atspindi šių žodžių galūninį kirtį (F o r t u n a t o v 1895, 271–272). Visų minėtų žodžių lietuviški atitikmenys yra mobiliojo kirčiavimo, tačiau teigti, kad visus be išimties lietuvių kalbos kilnojamojo kirčio žodžius atitinka prūsų kalbos galūninio kirčio žodžiai (t. y. išlaikyta senoji ide. oksitoninė paradigma, kaip *mano Van Wijk 1923, 46*) negalima jau vien dėl to, kad egzistuoja tipas *mērgan : mergūmans* (plg. lie. *meřga : mergóms*). Ch. Stangas atsargiai spėja prūsų kalboje egzistavus tris skirtingus kirčiavimo tipus – analogiškus, tačiau genetiškai ne identiškus rekonstruojamiems praslavų kirčiavimo sistemoje: baritoninį, oksitoninį ir mobilųjį (S t a n g 1957, 60t.). Slavų kalbų oksitoninis (galūninis) kirčiavimo tipas yra antrinis, būdingas tik pačioms slavų kalboms. Kaip būtų galėjęs susiformuoti (ar išlikti?) toks tipas prūsų kalboje, neaišku. Įrodyti galūninio minėtų žodžių kirčio neleidžia ir tai, jog nė sykio iš tiek daug kartų juose brūkšnelis nėra paliudytas galūniniame skiemenyje (pvz., °*deiwān*, °*deinān*), nors, pvz., acc. sg. atveju jis būtų visai įmanomas, ypač jei, remiantis lietuvių kalbos duomenimis, ši galūnė buvusi cirkumfleksinė. Jei minėtieji žodžiai būtų išlaikę senąjį ide. oksitoninį kirčiavimą, neaišku, kaip būtų galėjusi išnykti kirčiuota *a* kamieno nom. sg. galūnė *-*as*, plg. *deiws, waix*. Patikimiausia nuomonė, pagrindžianti šių žodžių rašybą be brūkšnelio, kol kas yra ta, kad brūkšnelis katekizme nebuvo dedamas ant dažnai kartojamų religinio turinio sąvokų: *deiws, dangon, deinan, swints, wirts, teisin* (plg. R y s i e w i c z 1956, 135). Ant akūtinųjų dvigarsių, kaip minėta, brūkšnelis apskritai nėra dažnas, o jo nebuvimas gali būti paaiškintas priegaidės fonetine išraiška.

4.6. Kita vertus, paneigus galūninio kirčiavimo tipo egzistavimą prūsų kalboje, lieka nepaaiškintas žodžių *gennāmans, widdewū* ir giminiškų sl. **žená, vьdová* kirčio vietos santykis. Iš pirmo žvilgsnio atrodantis akivaizdus (plg. F o r t u n a t o v 1895, 254), šių žodžių kirčio vietos sutapimas prūsų ir slavų kalbose iš tiesų yra apgaulingas. Slavų galūninis kirčiavimo tipas (vadinamoji *b* akcentinė paradigma) yra slavų kalbų naujadaras ir iš tiesų yra genetiškai susijęs ne su senaisiais ide. oksitonais (resp. baltų mobiliojo kirčiavimo žodžiais), o su senaisiais baritonais, kurių šaknis buvusi trumpa arba cirkumfleksinė, t. y. šis tipas atitiktų lietuvių kalbos 2 kirčiuotę (I l l i č - S v i t y č 1963, 157–161; Garde 1976, 23t., 40–44; D y b o 1981b, 20t.). Plg. minėtų žodžių baritoninius atitikmenis ir senojoje indų kalboje: *jāniḥ, vidhāvā*. Baltiškieji kilnojamojo kirčio žodžiai atitinka ir slavų mobiliuosius (t. y. *c* akcentinės paradigmos) žodžius – toks santykis galėtų būti, pvz., tarp pr. *semtē* ir r. *земля, зéмлю*. Kodėl senieji baritonai pr. *gennāmans, widdewū* prūsų kalboje perėjo į mobiliųjų žodžių klasę, neaišku. Galbūt jų kirčiavimui reikšmės turėjo slavų kalbų įtaka?

5. Baigiamosios pastabos

5.1. Straipsnyje sudaryta šakninių bei galūninių morfemų (stipriųjų ir silpnųjų) klasifikacija yra pagrindas, nuo kurio turi prasidėti ir visų kitų prūsų kalbos žodžių kirčiavimo tyrimas bei likusių morfemų (priesagų, priešdėlių, taip pat galūnių kaip darybos priemonės) akcentinių savybių analizė. Kaip minėta, išvestiniai vardažodžiai taip pat gali būti pastovaus arba kilnojamojo kirčiavimo, plg. *etwerpsnā* : *enteikūsna*. Be to, net ir vienam darybos tipui priklausantys žodžiai gali skirtis savo kirčio vieta, plg. *grēnsings* (kirtis šaknyje) : *labbīngs* (kirtis priesagoje). Šių žodžių kirčiavimas nėra nemotyvuotas: jų kirčio vietą bei kirčiavimo tipą (akcentinę paradigmą) lemia pamatinio žodžio morfemų bei darybos afikso akcentinės savybės. Norint nustatyti vedinių darybos afiksų akcentinį statusą, būtina atsižvelgti į pamatinio žodžio akcentinę paradigmą (taigi ir šaknies akcentinę galią) bei įvertinti jos įtaką vedinio kirčiavimui, plg. minėtą santykį tarp *dijlan*, *grīkai*, *āuschautins* ir jų vedinių *dīlnikans*, *grīkenix*, *auschautenīkamans* (§ 3.3.3.). Tad siekiant išsamiai aprašyti prūsų kalbos kirčiavimo sistemą negalima neatsižvelgti į šiame straipsnyje nustatytas pirminių vardažodžių morfemų akcentines savybes.

6. Išvados

6.1. Aptarti pavyzdžiai leido išskirti mažiausiai vieną prūsų kalbos pirminių vardažodžių morfemų akcentinę savybę – akcentinę galią, pagal kurią morfemas, kaip ir giminiškose lietuvių bei slavų kalbų kirčiavimo sistemose, galima skirstyti į akcentiškai stipriąsias bei silpnąsias.

6.2. Akcentiškai stipriosiomis galūnėmis laikytinos tos galūnės, kurios gauna kirtį, jei žodyje eina po silpnųjų šaknų, pvz., *ā* kamieno nom. sg. *-ā* (*-ū*); *ē* kamieno nom. sg. *-ē*; *a* kamieno nom. pl. *-ai*; įvardžių ir būdvardžių dat. sg. masc. *-āsmu*; *ā* kamieno dat. pl. *-āmans*, *a* kamieno dat. pl. *-amans*; galbūt ir *C* kamieno gen. sg. *-es*. Po stipriųjų šaknų jos nekirčiuojamos, tad šaltiniuose paliudytos formos su šiomis galūnėmis, jei iš rašybos galima spręsti apie žodžio kirčiuotą skiemenį, yra patikimiausias kriterijus vardažodžio akcentinei paradigmai (kirčiavimo tipui) bei šaknies akcentinei galiai nustatyti.

6.3. Silpnosiomis laikytinos tos galūnės, kurios niekada nebūna kirčiuojamos, pvz., visų kamienų acc. sg. galūnės, taip pat *a* kamieno nom. sg. priebalsinė (taigi negalinti išvis būti kirčiuota) galūnė *-s*. Galbūt, kaip ir lietuvių kalboje, silpnosios buvo ir *ā*, *ē*, *i*, *u* kamienų nom. pl., visų kamienų dat. sg. bei acc. pl. galūnės, taip pat, skirtingai nei lietuvių kalboje, *ā* kamieno gen. sg. galūnė *-as*.

6.4. Stipriosiomis šaknimis laikytinos tos šaknys, kurios būna kirčiuojamos visoje žodžio formose, o jas turintys vardažodžiai priklauso pastovaus (baritoninio) kir-

čiąavimo tipui, pvz., *grīkai, kaulei, crixtianai, rūkai, wijrai (wijrimans); kīrki, kurpi, mūti, rīki, tapali*; greičiausiai ir *uremmans, wırdemans*, galbūt dar *kaāubri, strigli*.

6.5. Silpnosios šaknys – tos šaknys, kurios dalyje paradigmos formų netenka kirčio, o jas turintys vardažodžiai priskirtini kilnojamajo (mobiliojo) kirčiavimo tipui, pvz., *gallū, gennāmans, mensā, mergūmans, wıddewū; semmē*; galbūt dar *waikammans, kermenēs*.

THE ACCENTUAL POWER OF OLD PRUSSIAN PRIMARY NOMINAL MORPHEMES

Summary

The article presents the first attempt to describe the Old Prussian accentuation system based on the main principles of morphological accentology. It aims to distinguish accentual properties of morphemes that determine the placement of stress in primary (non-derived) Old Prussian nouns. At least one accentual property of morphemes (roots and inflexions), i.e. accentual power (strong vs. weak), could be distinguished. Strong root morphemes are roots that remain stressed in all forms of a paradigm, while the weak ones are those that lack stress in at least one form. Thus nouns with strong roots (eg. *grīkai, kaulei, crixtiānimans, rūkai, wijrai (wijrimans); kīrki, kurpi, mūti, rīki, tapali*; most probably also *uremmans, wırdemans*; also possibly *kaāubri, strigli*) belong to the constant stem-stress class, while nouns with weak roots (eg. *gallū, gennāmans, mensā, mergūmans, wıddewū; semmē*; also possibly *waikammans, kermenēs*) belong to the mobile stress class. Strong inflexional morphemes are those that are stressed in position after weak roots (eg. nom. sg. fem. *-ā (-ū), -ē*; nom. pl. masc. *-ai*; dat. pl. *-āmans (-ūmans), -amans*), while the weak ones are never stressed (eg. acc. sg. *-an, -in; -ans, -ins*; also possibly nom. pl. of *ā-, ē-, i-, u-*stems, acc. pl. and dat. sg. of all flexional types and gen. sg. of *ā*-stem).

SUTRUMPINIMAI

- a. p. – akcentinė paradigma
- E – Elbingo žodynėlis
- DP – M. Daukšos *Postilė*.
- K I, K II, K III – I, II, III prūsų katekizmas

LITERATŪRA

- Dini P. U., 2000, Baltų kalbos, Vilnius.
- Дыбо 1981a – В. А. Дыбо, К вопросу о системе порождения акцентных типов производных имен в прабалтийском, – БСИ 1980 (1981) 65–89.
- Дыбо 1981b – В. А. Дыбо, Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском, Москва.
- Endzelīns DI – J. Endzelīns, Darbu izlase, I–IV 2, Rīga, 1971–1982.
- Fortunatov 1895 – Ф. Фортунагов, Об ударении и долготе в балтийских языках. I. Ударение в прусском языке, – РФВ XXXIII 252–297.

- Fraenkel – E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg–Göttingen, 1962–1965.
- Garde P., 1968, L'accent, Paris.
- Garde P., 1976, Histoire de l'accentuation slave, Paris.
- Garde P., 1980, Grammaire russe, I. Phonologie. Morphologie, Paris.
- Girdenis KD – A. Girdenis, Kalbotyros darbai, I–III, Vilnius, 2000–2001.
- Hjelmstev L., 1936–1937, Accent, intonation, quantité, – StB VI 1–57.
- Иллич-Свитыч 1963 – В. М. Иллич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, Москва, 1963.
- Young S., 1999, “Kortlandt's hypothesis” and Old Prussian stress, – Blt XXXIV (1) 9–15.
- Kazlauskas RR – J. Kazlauskas, Rinkiniai raštai, I–II, Vilnius, 2000.
- Kortlandt F., 1974, Old Prussian accentuation, – KZ LXXXVIII (2) 299–306.
- Kortlandt F., 2000, The Prussian accent shift, – Blt XXXIV (2) 193–197.
- Lehfeldt W., 1983, Zur Entwicklung und zum gegenwärtigen Stand der morphologischen Akzentologiekonzeption, – WSI XXVIII (1), 88–109.
- Mažiulis PKEŽ – V. Mažiulis, Prūsų kalbos etimologijos žodynas, I–IV, Vilnius, 1988–1997.
- Mažiulis V., 2004, Prūsų kalbos istorinė gramatika, Vilnius.
- Rysiewicz Z., 1956, Studia językoznawcze, Wrocław.
- Schmalstieg W. R., 1974, An Old Prussian grammar: the phonology and morphology of the three catechisms.
- Schmalstieg W. R., 1976, Studies in Old Prussian.
- Schmalstieg W. R., 2001, Comments on a recent debate about Old Prussian stress placement, – Blt XXXV (1) 21–27.
- Skardžius RR – P. Skardžius, Rinkiniai raštai, I–V, Vilnius, 1993–1999.
- Smoczyński W., 1989, Studia bałto-słowiańskie, I, Wrocław etc.
- Stang Ch. S., 1957, Slavonic accentuation, Oslo.
- Stundžia B., 1990, [rec.] W. Smoczyński, Studia bałto-słowiańskie, I, Wrocław etc., 1989, – Blt XXVI (2) 189–191.
- Stundžia B., 1995, Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema, Vilnius.
- Топоров ПЖ – В. Н. Топоров, Прусский язык, Москва, 1975–1990.
- Trautmann R., 1910, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen.
- Van Wijk N., 1918, Altpreussische Studien, Haag.
- Van Wijk N., 1923, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam.

Vytautas RINKEVIČIUS

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[hleifr@yahoo.com]